

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcü'l-‘arûs, "‘arb", "cm‘a" md.leri; Wensinck, *Mu‘cem*, "cum‘a", md.; M. F. Abdülbâkî, *Mu‘cem*, "cm‘a", md.; Buhârî, "Cum‘a", 6, 11, 19; Müslim, "Cum‘a", 18-23, 26, 54-59; İbn Mâce, "Cum‘a", 10, 11; Ebü Dâvûd, "Şalât", 204; Sâfîî, *el-‘Um*, Kahire 1961; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 435-494; İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, Beyrut 1960, I, 244; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 279; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 120 vd.; Şirâzî, *el-Mühezzeb*, I, 116-125; Gazzâlî, *İhyâ‘*, I, 186 vd.; İbn Rüşd, *Mukaddimât*, Bağdad 1970, I, 162-166; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 243; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, İstanbul 1333, I, 125; İbn-nül-Cevzî, *Zâdü'l-mesrî*, VIII, 264; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Kahire 1970, II, 269; Nevevî, *Şerhu Müslim*, VI, 130-171; İbn Cüzey, *el-Kavânî-nü'l-fikhiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kalem), s. 72-74; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me‘âd*, I, 364-440; Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ‘id*, I, 70; II, 169-170; Sindî, *Hâşiye*, Kahire, ts., I, 335; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* (Sa‘d), V, 3-99; Aynî, *‘Umdetü'l-kârî*, İstanbul 1308, III, 262 vd.; İbn-nül-Hümâm, *Fethü'l-‘adîr* (Bulak), I, 409-412, 422; İbn Nuceym, *el-Bahr*, II, 154-155; Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr* (İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*’la birlikte), Kahire 1307, I, 595; Şevkânî, *Neylül-‘uhtâr*, III, 246-248, 272-275, 299; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, Kahire 1307, I, 589, 595; Mehmed Zihni Efendi, *Ni‘met-i İslâm*, İstanbul 1316, II, 535-536; Yûsuf en-Nebhânî, *Hüsnü’ş-şir‘a ft meşrû‘iyyeti şalâti’z-zuhr izâ te‘adedetü’l-cumu‘a*, Beyrut 1324, s. 6 vd.; Muhammed Bahît, *Ahsenü'l-kurâ ft şalâti’l-cumu‘a fi’l-kurâ*, Kahire 1327, s. 14, 22; Cezîrî, *el-Mezâhibü’l-erba‘a*, Kahire 1950, I, 278-301; Ahmed Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Ankara 1957, s. 172; Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-bâliğa* (nşr. Seyyid Sâbık), Kahire, ts. (Dârü’l-Kütübî’l-hadîse), II, 445-447, 478; Siddîk Hasan Han, *er-Ravzatü’n-nediyye*, Kahire, ts., I, 134-136; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VIII, 468-469; Azîmâbâdî, *‘Aunü’l-ma‘bûd*, III, 397, 406; Cemâleddin el-Kâsimî, *İslâhu’l-mesâcid*, Beyrut 1390, s. 49-51; Reşîd Rızâ, *Fetâvâ*, Beyrut 1971-72, I, 199-200, 301-305; III, 941; IV, 1551, 1591; VI, 2521; Ca‘fer Murtazâ el-Âmilî, *el-Mevâsim ve’l-merâsim*, Tahrân 1987, s. 96; Hayreddin Karaman, *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988, I, 11-42; S. D. Goitein, "The Origin and Nature of the Muslim Friday Worship", *MW*, XLIX/1-4 (1959), s. 183-195; a.m.f., "Djum‘a", *EL²* (İng.), II, 592-594; Kasım Kufralı, "Cuma", *İA*, III, 227-229; Mustafa Fayda, "Arûbe", *DA*, III, 422.

HAYREDDİN KARAMAN

CUMA

Güneydoğu Avrupa’da
birkaç Osmanlı kasabasının adı.

1. Cuma. Bugün Haravgi adını taşımakta olup Yunanistan’da Makedonya bölgesinde, Kozani şehrinin 20 km. kuzeyinde eski bir pazar yeridir. Vasil Kânçev’e göre burası Kayalar (Kailar) kazasına bağlıydı ve tamamı Türkler’den oluşan 850 kişilik bir nüfusa sahipti. Muhtemelen XVI. yüzyılda yaşayan ve Make-

donya’da Bektaşîliği yaymaya çalışan ilk babalardan olan Pîrî Baba’nın tekkesi burada bulunmaktadır. Hasluck, 1920’de hâlâ on kadar dervişin bu tekkede yaşadığını belirtmektedir. Kitâbeye göre Pîrî Baba Türbesi 1143’te (1730-31) yeniden yapılmıştır. Hasluck’un tesbit edebildiği en eski mezar taşı 1113 (1701-1702) tarihli idi. 1923 Lozan Antlaşması’na göre Makedonya’daki Türk nüfusu Anadolu’ya göç etti. Pîrî Baba Tekkesi’nin kurulduğu tepe üzerinde 1970’lerde küçük bir Rum-Ortodoks kilisesi vardı ve eski binaların harabeleri arasında bulunuyordu. Tekke’nin bütün kitâbeleleri yok olmuştu.

2. Cum‘a-i Atık. Bugünkü adı Târgovişte olan Kuzeydoğu Bulgaristan’da Osmanlılar döneminde kurulmuş bir kasabadır (bk. ESKİCUMA).

3. Cum‘a-i Bâlâ. Yukarı Cuma adıyla da bilinen, Bulgarlar tarafından önce Türkçe ismine dayalı olarak Gorna Dzumaja denirken 1950’de adı Blagoevgrad’a çevrilen Güneybatı Bulgaristan’da 39.789 nüfuslu bir kasabadır. Struma vadisinde Sofya’dan Dupniçe güzergâhıyla Selânik’e giden yol üzerinde bulunan kasaba, XVI. yüzyılın ilk yarısında, eski Bulgar-Sırp beyliği ve 1395’ten beri bir Osmanlı sancağı olan Köstendil’in (Velbužd) bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. 922 (1516) tarihli *Tahrir Defteri*’nde (BA, MAD, nr. 170) ismi zikredilmemektedir. Nitekim o dönemde bütün Dubniçe kazasında henüz çok az müslüman nüfus bulunmakta olup 133 köyden sadece beşinde müslüman nüfusa ve Türkçe yer adlarına rastlanmaktadır. 935 (1529) tarihli *Tahrir Defteri*’nde (BA, TD, nr. 167) ilk defa on beş müslüman hâne ile "nefs-i Cum‘a Pazarı" zikredilmiştir. Burası başından itibaren büyük Dubniçe kazasının güneyinde pazar yeri olarak kurulmuştur. 957 (1550) tarihli *Tahrir Def-*

teri’nde (BA, TD, nr. 267), on biri özel statüye sahip yörük hânesi olmak üzere otuz üç müslüman hâne kaydedilmiştir. Bunlar Ege sahillerinden göç eden Türk aileler olup aralarında ihtida sonucunda müslüman olanlar görülmektedir. Bu sahaya ait son tahrir 978 (1570-71) tarihli (TK, TD, nr. 90); buna göre Cum‘a-i Bâlâ’da kısmen yörük, kısmen de müslüman çeltikçilerden oluşan yetmiş iki müslüman hâne bulunmaktadır. Bu sırada müslüman nüfus içerisinde sekiz mühtedi aile de yer alıyordu. 978 tahriri, ilk defa dört hanelik hıristiyan ailenin bu küçük kasabada yerleştiğini göstermektedir. Aynı tahrir, Cum‘a-i Bâlâ’da bir de Cuma Camii’nin mevcudiyetini bildirmektedir. 957 (1550) tarihli tahriri göre Cum‘a-i Bâlâ aynı zamanda bir nahiyeye bağlı kırk beş köyden yirmi üçü Türkçe isim taşıyordu ve çoğu yörük olan müslümanlar tarafından iskân edilmişti. Bu sırada nahiyede % 23’ü müslüman olmak üzere 2236 hâne bulunuyordu. Bunlardan kendi adlarıyla yeni köyler teşkil edenler ve bazı yörük cemaatleri, mevcut hıristiyan köyleri içerisinde veya çevresinde de yerleşmişlerdi. 1550’de Türk köylerinde mühtedi aileler bulunmuyordu. Ancak eski Bulgar köylerindeki müslüman nüfusun dörtte biri mühtedi idi. Dolayısıyla bu gibi köylerin tedricî olarak İslâmlaşmaya başladığı söylenebilir. Osmanlı dönemi sonunda bu mahallî ihtidalarla kazadaki toplam müslüman nüfusu % 46’ya ulaşmıştı.

XVII. yüzyıl süresince kazaya birçok hıristiyan nüfus yerleşti. 1060 (1650) tarihli cizye defterinde bu şekilde yerleşen otuz iki hâne görülmektedir. Aynı dönemde hemen yakınında yer alan Bulgar Bana köyü ile birlikte benzer şekilde yavaş yavaş büyümeye başladı. Bana’da birkaç maden suyu kaynağı bulunuyordu ve Osmanlılar döneminde bunların üzerine kubbeli kaplıcalar inşa edilmişti. 1570 tahririne göre Bana yirmi iki müslüman, 109 gayri müslim hâneye sahipti.

Kâtib Çelebi ve Evliya Çelebi’nin eserlerinde zikredilmeyen Cum‘a-i Bâlâ’yı XVIII. yüzyıl sonunda gören Felix Beajour, burayı Djoumaia adıyla anarak Osmanlı ordusunda ileri karakol hizmetinde bulunan yörüklerle iskân edilmiş bir kasabacık (bourg) olarak belirtir. 1847’de yöreye gelen Viquesnel ise burada 730 evin bulunduğunu, bunların 250’sinin hıristiyan Bulgar, geri kalanının da Türkler’e ait olduğunu yazar.

Cum‘a-i Bâlâ’da ayakta kalan tek caminin (XIX. yüzyıla ait) onarımı sırasında görünüüşü (1992)

1864'te vilâyetlerin yeniden düzenlenmesi sırasında eski Köstendil sancağı lağvedildi; Cum'a-i Bâlâ Sofya sancağına bağlı bir kaza haline getirildi. 1877-1878'den sonra kaza Osmanlı idaresinde kaldı ve Selânik vilâyetinin Serez sancağına bağlandı. 1290 (1873) tarihli Tuna vilâyeti salnâmesinden şehirde 615 müslüman ve 390 hıristiyan hâne bulunduğu, toplam nüfusun 3800 olduğu anlaşılmaktadır. 1289 (1872) tarihli Tuna vilâyeti salnâmesinde ise şehirde mevcut beş cami, 260 dükkân, bir kilise, beş kaplıca kayıtlıdır. 1878'den sonra şehir Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinden müslüman nüfusun göçüne uğradı. Hıristiyan nüfusun sayısı nisbeten azaldı. 1900'de şehrin nüfusu 6440 olup bunun 4500'ü Türk, 1600'ü hıristiyan, 180'i yahudi, 200'ü de Çingene idi. Aynı yılda Vasil Kânçev'in güvenilir istatistiklerine göre Cum'a-i Bâlâ kazasının nüfusu 31.478 olup bunun 4575'i Türk, 3900'ü Pomak, 21.282'si hıristiyan Bulgar, az bir kısmı ise Çingene, Rum, yahudi ve Eflak idi. Balkan savaşlarında bölgenin Bulgarlar'ın eline geçtiği sıralarda şehrin ve köylerin hemen bütün nüfusu Anadolu'ya kaçtı. Onların terkettiği yerler, Yunanlılar'ın işgal ettiği yerlerden kaçan Bulgarlar tarafından iskân edildi.

1926 Bulgar nüfus sayımına göre şehirde 7485 hıristiyan Bulgar ve sadece 424 Türk bulunuyordu. Bu miktar sonraki sayımlarda giderek daha da azaldı. 1950'de şehrin Gorna Džumaja (Yukarı Cuma) olan adı, bu şehirde doğan Bulgar Sosyalist Partisi'nin kurucusu Dimitar Blagoev'e nisbetle Blagoevgrad olarak değiştirildi. Bugün modern tarzda yeniden inşa edilen şehrin nüfusu 40.000'e ulaşmıştır. Osmanlılar tarafından kurulan ve İslâmî karakter taşıyan şehrin bu hüviyetinin burayı tanıtan kitaplarda tamamen inkâr edilmesine karşılık son onbeş yıl içinde eski Bulgar Mahallesi (varoş) 1844 tarihli kilisesiyle birlikte çok güzel bir şekilde onarılmıştır. Bu da hıristiyanların XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde nasıl yaşadıklarını göstermektedir. Şehirdeki müslüman yapılarından ise bugün sadece uzun zaman dükkân ve ev olarak kullanılan ve 1992'de onarılmakta olan XIX. yüzyıla ait bir cami ayakta durmaktadır. Bugünkü şehrin birkaç kilometre kuzeyinde Romalılar'ın Skantopara şehrinin harabeleri bulunmaktadır.

4. **Cumapazarı.** Rumca adı (Megali) Pazaraki olup günümüzde Aghios Visarion adını taşımaktadır. Tesalya'da, Tırhala

ve Karditsa'dan Çatalca (Pharsala) ve Domokos'a giden yol üzerinde ovada küçük bir müslüman Türk şehridir. Muhtemelen XV. yüzyılda Yenişehir (XIV. yüzyılda Osmanlı öncesi dönemde Larissa) ovasında kurulan şehir, Arnavut ve Katalan istilâlarında iç savaş sırasında nüfus kaybına uğramıştır. Osmanlı hâkimiyeti döneminde 927 (1521) ve 977 (1569-70) tarihli tahrir defterlerine (BA, TD, nr. 105; TK, TD, nr. 462) göre Yenişehir kazasında küçük bir müslüman yerleşim birimi durumundaydı. XVII. yüzyılda şehir önemli ölçüde geriledi. Nitekim 1055 (1645) tarihli avâriz* defterinde (BA, MAD, nr. 6630) altmış sekiz hâneli, yani on yedi avâriz hânesine sahip 300-350 nüfuslu bir nahiye merkeziydi. 1668'de ise Evliya Çelebi buranın yedi mahallesi küçük bir kasaba olduğunu ve üzeri kurşun kaplı Ömer Bey (Turhanoğlu) ve Ali Bey Cuma camilerinin, beş mescid, bir hamam, medrese, üç tekke, iki mektep, iki han ve yirmi dükkânın bulunduğunu yazar (*Seyahatnâme*, VIII, 218). Ayrıca Evliya Çelebi, sırtmaya yol açan sivrisinek sürülerinin bulunduğunu, bunun da bu bataklık yörenin nüfusunun azalmasına sebep olduğunu belirtir. XVIII. yüzyılda Cumapazarı'nda müslüman nüfus yavaş yavaş azaldı. Onların yerlerini hıristiyan Rumlar aldı ve bugün mevcut olan St. Visarion Kilisesi inşa edildi. 1817'de Johannes Oikonomos Larissaios, Pazaraki'yi Türk ve Rumlar'dan oluşan ve cuma günleri pazar kurulan elli haneli bir köy olarak tasvir eder.

Tesalya Yenişehri 1882'de Yunanistan'a bırakıldığında Cumapazarı'ndaki son müslüman nüfus diğer Osmanlı topraklarına göç etti. Zamanla bütün Osmanlı eserleri yok oldu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra kasabanın adı Aghios Visarion olarak değiştirildi.

5. **Cum'a-i Zîr.** Aşağı Cuma, Dolna Džumaja ve Bayraklı Cuma olarak da bilinen bu kasaba, daha önce Siroz sancağında Demirhisar kazasının küçük bir pazar yeriydi. XIX. yüzyıl sonlarında V. Kânçev buranın 300 Türk, 300 Bulgar, 100 Çerkez ve 30 Çingene nüfusu bulunduğunu, geçmişte çok daha önemli olduğunu ve hemen hemen tamamıyla Türkler tarafından iskân edildiğini belirtir. Bugün Yunan Makedonyası'nda yer alan ve Siroz'un 23 km. kuzeybatısındaki Bukhova (Kerkini) gölü yakınında bulunan kasaba Kato Tsumagia adıyla da bilinirken iki dünya savaşı arasında adı Irakleia'ya çevrilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 105, 167, 267; BA, MAD, nr. 170, 6630; TK, TD, nr. 90, 462; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 218; V. Kânçev, *Makedonija, Statistika, Etnografija*, Sofia 1900, 19. bl.; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, s. 528-529; V. Şarov, *Grad Gorna Džumaja, Minalo i dnes*, Sofia 1930; Z. Çankov, *Geografski Reçnik na Bâlgarija*, Sofia 1939, s. 106-107; H. J. Kornrumpf, *Die Territorialver Verwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei, 1864-1878*, Freiburg 1976, s. 256-257.

MACHIEL KIEL

CUMA CAMİİ

(bk. HÜDÂVENDİĞÂR CAMİİ).

CUMA SALÂSİ

(bk. BAYRAM SALÂSİ).

CUMA SELÂMLIĞI

Osmanlılar'da hükümdarın halka açık bir camide cuma namazı kılması ve bu arada yapılan merasim için kullanılan tabir.

Tarih boyunca İslâm devletlerinde hükümdarlığın önemle riayet edilen belirli âlâmetlerini sikke ve hutbe teşkil etmiştir. Hutbe cuma namazında hükümdar adına okunmakta, hükümdar da cuma namazını genellikle bulunduğu yerdeki camilerden birinde halkla birlikte kılmaktaydı. Hükümdarın bu münasebetle camiye gidişi ve camiden dönüşü Osmanlılar'da cuma selâmlığı veya selâmlık resmi adı verilen bir merasimle olurdu. Hükümdar-halk bütünlüğünü sağlayan cuma selâmlığı, sadece merasim ve dinî yönüyle değil hukukî, sosyal ve kültürel açılardan da büyük önem taşımaktadır.

XVI. yüzyıla kadar bu dinî-siyasî vazifenin nasıl ifa edildiği hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. XVI-XVIII. yüzyıllarda ise padişahların başta Ayasofya olmak üzere Beyazıt, Süleymaniye, Sultan Ahmed, Eyüp Sultan gibi selâtin camilerinde cuma namazını kıldıkları, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren bu camilerin dışında Karaköy'den başlayarak sahil boyunca Tophane, Kılıç Ali Paşa, Nusretiye, Fındıklı Molla Çelebi, Dolmabahçe, Beşiktaş Sinan Paşa, Mecidiye ve Ortaköy gibi camilere; Üsküdar'da ise Mihrimah Sultan, Atik Vâlide, İskele Vâlide Sultan, Ayazma ve Selimiye camilerine gittikleri bilinmektedir. II. Abdülhamid de Yıldız Hamidiye Camii'ni yaptırana ka-